УДК 94(477.54)«1921/1928»: 334.713

«Кустар-Спілка» – центр зі сприяння розвитку кустарно-ремісничого виробництва чи інструмент пролетаризації дрібних виробників м. Харкова в роки непу (1921–1928 рр.)?

Махоніна Онисія Геннадіївна

У статті висвітлено вплив законодавчої, податкової та кредитної політики більшовицької влади на розвиток та функціонування Харківської «Кустар-Спілки». Виявлені економічні позиції та виробнича діяльність Харківської спілки, а також причини, що призвели до поступової деформації кооперативних принципів та пролетаризації кустарів.

Ключові слова: «Кустар-Спілка», кустар, Харків.

Махонина Анисья. «Кустар-Спилка» – центр по содействию развития кустарно-ремесленного производства или инструмент пролетаризации мелких производителей Харькова в годы нэпа (1921–1928 гг.)? В статье исследуется влияние законодательной, налоговой и кредитной политики советской власти на развитие и функционирование Харьковской «Кустар-Спилки». Выявлены экономические позиции и производственная деятельность Харьковской спилки. А также причины, повлекшие постепенную деформацию кооперативных принципов и пролетаризацию кустарей.

Ключевые слова: «Кустар-Спилка», кустарь, Харьков.

Makhonina Anisiya. «Khustar-Spilka» was a centre for promoting development of handicraft production or proletarianization method of small Kharkiv's producers during the NEP (1921–1928 years)? The legal, tax and credit policy of Kharkiv's «Khustar-Spilka» regulation from the Soviet authority side is researched in the article. Economic position and production activity of Kharkiv Spilka are disploied. The reasons caused gradual deformation of cooperative principles and proletarianization of handicraftsman are given.

Keywords: «Khustar-Spilka», handicraftsman, Kharkiv.

Ефективне проведення економічних реформ у нашій державі можливе лише за умови врахування історичного досвіду. Відповідно, дослідження економічних перетворень у XX сторіччі, зокрема доби непу, не втрачає своєї актуальності. Крім

© Махоніна О., 2015

того, існує ще багато питань упровадження політики непу, що не отримали достатньої уваги в сучасній історіографії. У зв'язку з цим, дослідження регіональних особливостей реалізації непу в Харкові – столиці радянської України – заслуговує на увагу. Вивчення окремих регіональних аспектів дає змогу формувати цілісне розуміння непу.

Питання розвитку кустарно-промислового виробництва Харкова належить до числа малодосліджених і є актуальним, оскільки не отримало достатньої уваги.

Хоча дослідники 1920–1930-х рр. приділяли певну увагу вивченню кустарно-ремісничої промисловості та кооперації дрібних виробників, діяльність Харківської «Кустар – Спілки» (далі – ХКС), залишилась поза увагою. Насамперед, це праці О. Балинського [1], Д. Каплана [13], С. Зарудного [12], К. Василевського [3], Ю. Ларіна [15].

У сучасній історіографії загальні питання розвитку кооперування дрібних українських виробників досліджували Л. Нізова [17], В. Бутенко [2], В. Олянич [18]. Окремі питання функціювання кустарно-ремісничого сектору розкриті в роботах Ю. Волосника [4], М. Онацького [19], В. Духопельнікова [11], О. Сушка [21] та ін.

Отже, в історіографії відсутні спеціальні праці, присвячені вивченню діяльності ХКС, що була центром кооперації Харківського округу та осередком кустарного виробництва.

Основою для дослідження є джерельна база, що складається з нормативно-правових документів, представлених декретами, розпорядженнями та постановами ВУЦВК. Також важливе значення для розуміння динаміки розвитку кооперативного руху мають статистичні матеріали, довідники, статути кооперативів, періодичні видання. Певне розуміння розвитку кустарно-ремісничої кооперації надають журнали 1920–1930-х рр.: «Плановое хозяйство», «Більшовик України», «Хозяйство Украины», «Хозяйство Харьковщины» а також газета «Экономическая жизнь».

Під час вивчення окресленого питання використовувалися як загально-наукові, так і міждисциплінарні та спеціально-історичні методи дослідження.

Метою даної роботи є дослідження діяльності Харківської спілки у період нової економічної політики. Також ставиться питання про завдання ХКС – сприяння розвитку кустарного виробництва чи поступова пролетаризація дрібних виробників?

Для розкриття зазначеної мети були поставлені такі завдання: дослідити організаційне становлення ХКС та політику регулювання кустарно-ремісничої промисловості з боку радянської влади; проаналізувати економічні позиції кооперованих кустарів; висвітлити взаємовідносини кооперативних організацій з радянськими місцевими органами; розглянути проблеми виробничої діяльності; з'ясувати причини, що призвели до поступової деформації кооперативних

принципів; внесок ХКС у розвиток дрібного виробництва міста.

У роки непу ХКС була центром кооперації Харкова і Харківського округу. Більшовики покладали на ХКС завдання очолити кооперативний рух кустарів, сприяти організації колективних виробництв з використанням нового устаткування та всебічно покращувати умови праці дрібних виробників.

ХКС була помітним учасником на ринку товарів широкого вжитку. Цьому сприяло чимало чинників. По-перше, Харків був важливим торговельно-економічним центром і перетином залізничних шляхів. Місто знаходилось у центрі ринкових зв'язків. По-друге, столичний статус міста сприяв більшому дотриманню й упровадженню в життя нормативно-правових документів, ніж в інших регіонах республіки. Періодично проводилися обстеження щодо того, наскільки на місцях дотримувались постанов центральних органів [7, арк. 157].

Більшовицьке керівництво приділяло особливу увагу кустарному виробництву і кооперуванню дрібних виробників зокрема. Під гаслами «визволення» дрібних виробників від «експлуатації приватного капіталу» проводилася робота по втягненню кустарів у кооперативи [22, с. 56].

Перед кооперативними організаціями ставилось завдання не лише збільшити масу промислової продукції, а й максимально підпорядкувати дрібне виробництво до регульованого господарства, залучити якомога більше безробітних, поступово реорганізувавши кустарну промисловість «у такі види й форми господарчої роботи, щоб остання залишалася життєздатною в загальній системі народного господарства» [10, арк. 13].

Одночасно з цим радянські економісти 1920-х років убачали в кооперації, в умовах нестачі коштів на індустріалізацію країни, «новий соціалістичний канал для індустріалізації країни», а в кустарному виробництві – доповнення держпромисловості [22, с 56].

Партійно-господарські органи пильно стежили за розвитком кооперування міста. З метою розбудови кооперації були створені надзвичайно привабливі умови пільгового кредитування. Державні органи повинні були постачати кустарів необхідною сировиною та забезпечувати збут готової продукції.

Результати виявилися вражаючими. Сприятлива законодавча політика викликала швидке зростання кількості кооперативних об'єднань. Найбільший приріст кооперованих товариств припадає на 1924–1925 рр. – період надання пільг кустарям. Так, якщо у складі ХКС 1923 р. нараховувалося 8 кооперативних товариств та артілей, то 1924 р. їх кількість збільшилася у 4,5 раза й становила 36 організацій. А 1925 р. кількість кооперативів зросла майже вдвічі, до 63 організацій [7, арк. 132].

Згодом 82,3 % (10 132 кустарі) дрібних виробників міста були охоплені ХКС 1928 р. [10, арк. 13]. Відповідно, вивчення ХКС дозволяє

отримати уявлення про пересічного кустаря Харкова.

Збільшення кількості кустарів, які вступали до кооперованих організацій, було обумовлено економічною зацікавленістю в результаті отриманих пільг від радянської влади. Насамперед кооперативні організації приваблювали кустарів можливістю отримати дефіцитну сировину та гарантований збут готової продукції.

З 1925 р. кустарі повністю звільнялися від сплати промислового податку, а також зрівняльного збору, якщо промислові кооперативи мали річний обіг до 20 тис. крб. [20, ст. 15].

Порівняно з кустарями, які працювали одноосібно, члени ХКС мали значні переваги у вибірці промислового патента, квартплаті та оренді підприємств та крамниць. За умови відсутності використання найманої праці, кустарі могли отримати значні пільги [17, с. 207–208]. Дрібні виробники були звільнені від обкладання зарплатні соцстрахом [6, арк. 92]. 1925 р. кустарі отримали виборчі права [12, с. 16].

Основна господарча робота ХКС полягала у постачанні своїх членів сировиною та забезпеченні збуту готової продукції.

У жовтні 1927 р. згідно з постановою Президії окрплану до основного капіталу ХКС були передані 5 орендованих підприємств та окреме устаткування, що не мали цінності для держави, на загальну суму 59 568 тис. крб. [7, арк. 275]. Це були дві шкіряні майстерні, механічна та палітурна майстерня, салотопний завод.

Великий попит серед інших форм об'єднань промислової кооперації мали ощадно-позичкові товариства у складі ХКС. Їх баланс 1926 р. дорівнював мільйону карбованців. Обіг коштів товариства був найбільшим не лише по Україні, а й усьому Союзу [6, арк. 36]. Меншу популярність мали складсько-сировинні товариства та виробничі артілі.

Найпотужніші економічно та господарчо незалежні кооперативи були представлені у Харкові ощадно-позичковими товариствами, виробничими артілями з виготовлення взуття, обробки дерева, шкіри тощо [5, арк. 79]. Так, у 1926 р. Харківське ощадно-позичкове товариство нараховувало 1 332 члени. Ощадно-позичкове товариство «Допомога» – 896 членів, «Робочий кредит» – 268 членів. Щодо виробничих артілей, варто назвати насамперед товариства з обробки дерева «Деревообробщик» (179 членів), панчішно-трикотажне виробництво «Чулочник» (179 членів), палітурно-картонажне-виробництво – артілі «Пробуждение» (120), а також оброблення шкіри та виготовлення взуття – «Маяк праці» (92) [7, арк. 47–51].

Умови праці у виробничих кооперативах відрізнялися від держпромисловості. Робочий день кустаря в середньому становив 10 годин [6, арк. 95]. Часто умови праці не відповідали вимогам через нестачу коштів. Середня зарплатня становила 70–80 крб., хоча мали місце відхилення від 30–200 крб. з окремих галузей. Варто зауважити,

що зарплатня сільських кустарів була меншою майже вдвічі [6, арк. 95].

Товарний обсяг виробленої продукції був значним. Зокрема лише товарна продукція кооперованих артілей і товариств становила 1926 р. 12 млн крб. на рік. Серед лідерів промисловості було: виробництво взуття – до 20 тис. на місяць, панчіх – 30 тис. дюжин на місяць, виробів з металу – 10 тис. пудів на місяць, інші вироби деревообробного, кравецького, харчосмакового та іншого виробництва [6, арк. 94].

Але проголошуючи курс на підтримку розвитку кооперованого сектору виробництва, більшовики не могли забезпечити вчасне безперебійне постачання сировини та достатнє кредитування кооперативних організацій. Слабкість фінансової бази ХКС не давала можливості повною мірою розгорнути виробництво. Асортимент сировини часто не відповідав характеру виробництва та призводив до продаж зі збитками. Усе це вело до розладу господарської діяльності кооперативів – простою або повної зупинки виробництва на цілі тижні. Окрім цього, послаблювала кооперацію нестача необхідних технічних та організаційно-промислових фахівців [22, с. 87].

Більшість заходів радянської влади у господарчій роботі були зорієнтовані на зміцнення зв'язку державних органів з кооперативними організаціями, як в галузі планування виробництва, так і реалізації продукції. Незважаючи на підтримку кустарного виробництва з боку держави, кооперовані кустарі зазнавали чимало проблем. Так, нерідко кустарям ХКС доводилося сплачувати надзвичайно високу орендну платню, яка лягала важким тягарем на плечі товариства [7, арк. 355].

Ціни на продукцію масового виробництва кооперованої кустпромисловості в середньому були на 10 % вище за аналогічні товари, вироблені держпромисловістю. Це пояснювалося недостатнім забезпеченням сировиною, нестачею або застарілістю устаткування, великими витратами з виробництва та оплати високих ставок кредиту [7, арк. 22].

Повсякчасно зустрічалася упередженість фінінспекторів та різне тлумачення постанов [15, с. 201]. Усупереч чинному пільговому оподаткуванню, місцеві податківці розглядали кустарів як підприємців на яких потрібно було тиснути. Тому робітники кустарної кооперації постійно скаржилися на недосконалість законодавства [14, с. 27].

Профспілки розглядали кустаря як нетрудовий елемент. Сучасник непу С. Зарудний писав, що профспілки вважали кустаря нерівноправним членом радянського суспільства, який начебто був і підприємцем, і визискувачем [12, с. 182].

У свою чергу держоргани вбачали у дрібних виробниках конкурентів на ринку сировини, які одночасно уособлювали представників приватного капіталу [14, с. 15]. Така упереджена позиція місцевих органів влади до кустарів може бути пояснена домінуванням ідеологічних переконань

над практичною доцільністю.

Але проголошений 1926 р. більшовицькою владою курс на індустріалізацію країни прискорив процес кооперування дрібних виробників. Погіршилися умови оренди підприємств для ХКС. Так, артіль з обробки металу «Пролетарська Сила», орендуючи завод №1 з виробництва цвяхів, повинна була виплатити за три роки 28 100 тис. крб., з них оренда становила 15 тис. і проведення капітального ремонту – 13 тис. [7, арк. 211]. Безумовно, такі складні умови не сприяли розвитку виробництва. Простежувалося лише бажання радянського керівництва отримати якомога більше коштів від кустарної промисловості.

У галузях, що працювали на дефіцитній сировині, посилилися обстеження та ревізії кооперативних артілей. За наявності порушень кустарні артілі ліквідовувалися. Мали місце випадки, коли ХВМП відмовляв подовжувати оренду шкіряних заводів кооперативним артілям. Зокрема було відмовлено у подовженні оренди потужній артілі «Шубшорпром» з 57 членами та товариству «Праця» [9, арк. 20]. Так влада позбувалася небажаних конкурентів.

Також почалася активна робота керівництва ХКС зі збільшення, або «укрупнення» кооперативів – об'єднання промислів однієї галузі в один великий кооператив або комбінат. Зокрема було створено товариство кравців «Спецпрозодяг», що об'єднувало 250 кустарів і товариство шевців «Виробник Чоботар» – 260 кустарів [8, арк. 213].

З 1927 р. місцева влада отримала право втручатися в регулювання господарчої діяльності кустарної кооперації, а сама система кооперації була включена до системи державного регулювання [20, ст. 445]. Безумовно, такі кроки вели до деформації первинної суті кооперативних об'єднань.

З метою максимального підпорядкування кооперованих організацій у місті почалися широкомасштабні ревізії для виявлення випадків лжекооперації та безгосподарності. Після обстеження 1927 р. були відкриті судові справи зі зловживань у восьми артілях. Відбувалася реорганізація кооперативів, уведення до найбільш значних товариств комуністів на високі посади або повна заміна керівного складу. Зокрема протягом 1926 р. у місті було ліквідовано 11 кооперативів, 8 – вибули за злиттям.

Дрібні виробники були поставлені у безвихідне становище: вони були вимушені прилаштовуватися до нових умов або згортати своє виробництво. Кооперативні об'єднання втрачали свою самостійність, а робітники – матеріальну зацікавленість.

Під час згортання непу змінювалося ставлення партійно-державного керівництва до кустарного виробництва, якому вже не залишалося місця в майбутньому економічному розвитку країни. Кінцева мета подальшої реорганізації кустарно-промислової кооперації вбачалася в перетворенні кустарних кооперативів у великі кооперативні фабрики

та заводи за типом державних підприємств [10, арк. 46]. У гонитві за кількісними показниками кооперативні організації ХКС створювалися без урахування економічної кон'юнктури. Перевага ідеологічних догм над економічною доцільністю вела до руйнації первинної сутності системи кооперації.

Застосування адміністративно-командних методів управління господарством країни призвело до зменшення частки дрібного промислового виробництва. У свою чергу це сприяло збільшенню дефіциту товарів широкого вжитку та зростанню тіньового сектору виробництва. А боротьба місцевої влади з лжекооперацією виявилася не простим завданням.

Відповідаючи на поставлене запитання на початку статті, можна зазначити, що більшовицька влада чимало зробила для розбудови та підтримки кустарно-ремісничого сектору виробництва. ХКС належить значний внесок у розвиток промислового виробництва. Так, частка Харківської спілки становила у жовтні 1925 р. 27,94 % (або 756 012 крб.) від загальної суми 3 161 999 крб. зведеного балансу промислової кооперації спілок республіки [1, с. 123].

Діяльність кооперативних товариств у складі ХКС сприяли зменшенню безробіття та наповненню ринку товарами широкого вжитку. ХКС стала потужним центром кооперації дрібних виробників міста. Проте більшість заходів мали тимчасовий характер і були зорієнтовані на поступову інтеграцію кооперативного виробництва з плановою економікою країни. Проте через ХКС більшовики намагалися кооперувати розпорошених товаровиробників та поступово втягнути їх до планової економіки країни. Використавши ресурс кустарних виробників, більшовицьке керівництво підводило їх до поступового залучення до планової економіки країни. Зрештою, ХКС стала потужною кооперативною організацією, що сприяла поступовій пролетаризації харківських кустарів.

Література

1. *Балинський, О.* Кустарно-промислова кооперація // Кустарна промисловість та кустарно-промислова кооперація УСРР. – 1927. – №8. – С. 123.

2. *Бутенко, В.І.* Розвиток кустарно-ремісничої кооперації України в період непу (1921–1928) / В.І. Бутенко // История: Сборник научных трудов / Харьковский государственный университет. – 1992. – Вип. 26. – С. 3–10.

3. *Василевський, К.* Основні шляхи розвитку промислової кооперації / К. Василевський // Вісник промислової та промислово-кредитної

кооперації України. – 1930. – №3. – С. 4–10.

4. *Волосник, Ю.П.* Зародження нової буржуазії та розвиток приватнопідприємницької діяльності в Україні в 1920-ті – на початку 1930-х рр.: дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук: спец. 07.00.01 / Ю.П. Волосник; Харків. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2004.

5. *ДАХО.* – Ф.Р. – 845. – Оп. 2. – Спр. 442. – Арк. 79.

6. *ДАХО.* – Ф.Р. – 845. – Оп. 3. – Спр. 153. – Арк. 36, 92, 94, 95.

7. *ДАХО.* – Ф.Р. – 845. – Оп. 3. – Спр. 904. – Арк. 22, 47–51, 132, 157, 211, 355, 275.

8. *ДАХО.* – Ф.Р. – 845. – Оп. 3. – Спр. 1237. – Арк. 213.

9. *ДАХО.* – Ф.Р. – 845. – Оп. 3. – Спр. 1591. – Арк. 20.

10. *ДАХО.* – Ф.Р. – 869. – Оп. 1. – Спр. 213. – Арк. 13, 46.

11. *Духопельников, В.М.* Деятельность Советов Харьковщины в восстановительный период (1921–1925 гг.): дисс. канд. ист. наук: 07.00.02 / В.М. Духопельников; Харьк. ун-т. – Х., 1979.

12. *Зарудний, С.* Кустарна промисловість: (Минуле й сучасне) / С. Зарудний // Кустарна промисловість та кустарно-промислова кооперація УСРР: [зб.ст.]. –Х., 1927. – С. 1–30.

13. *Каплан, Д.А.* Кустарная промышленность Украины / Д.А. Каплан. – Х., 1922.

14. *Кустарна промисловість* та кустарно-промислова кооперація УСРР. – Х.: 1927.

15. *Ларин, Ю.* Частный капитал в СССР. – М.,Л., 1927.

16. *Махоніна, О.Г.* Державна політика регулювання розвитку кустарно-ремісничої промисловості Харкова в роки непу (1921–1928 рр.). / О.Г. Махоніна // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: збірник наукових праць. – 2014. – Вип. 17. – С. 199–207.

17. *Нізова, Л.* Податкова політика як важіль у перетворенні дрібного власника у найманого робітника / Л. Нізова // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвід. зб. наук. пр. – К., 2003. – Вип. 9. – С. 196–214.

18. *Олянич, В.В.* Створення та діяльність кооперативів кустарів-підприємців в УСРР 20-х рр. XX ст. / В.В. Олянич // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – 2011 – № 939: Історія України. – Вип. 14. – С. 65–70.

19. *Онацький, М.Ю.* Приватна торгівля і промислове підприємництво у Харкові в період НЕПу (1921–1928 рр): дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 / М.Ю. Онацький; Харків. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2012.

20. *Сборник постановлений* о промысловой кооперации и кустарной промышленности. – М., 1930.

21. *Сушко, О.О.* Кустарні промисли в Україні періоду непу / О.О. Сушко // Пам'ять століть. – 2003. – № 4. – С. 117–125.

22. *Шапиро, Д.* Кустарная промышленность и народное хозяйство СССР / Д. Шапиро. – М., Л., 1928.